

УДК 316.343.652 (477)(09)

Ігор Коляда (м. Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВИЙ АСПЕКТ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті проаналізовані матеріально-побутові аспекти повсякденного життя різних груп освітянської інтелігенції протягом другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: освітянська інтелігенція, професорсько-викладацький склад, слухачі, студенти.

Історію певної епохи неможливо відобразити без картини повсякдення. Якщо розглядати картини повсякдення суспільства в цілому через так званий історіоскоп*, то в нас вийдуть лише його найзагальніші риси. У даному ж випадку нас цікавитиме повсякденне життя, його матеріально-побутовий аспект конкретної соціальної верстви — інтелігенції, а ще точніше освітянської інтелігенції. Проблема її матеріально-побутового забезпечення має велике суспільне значення, оскільки вона впливає на якість ретрансляції отриманих нею знань, цінностей та ідеалів у маси, насамперед нове, підрастаюче покоління. Слід зазначити, що проблема належного матеріально-побутового забезпечення була актуальна не тільки для другої половини ХІХ ст., її гострота і важливість присутня і в наш час. Тому розгляд повсякдення освітянської інтелігенції минулого не тільки цікавий, а й потрібний з огляду на матеріальні складнощі у середовищі інтелігентних кіл сучасної України, насамперед освітян.

Деяких сторінок повсякдення та матеріально-побутових аспектів життя освітянської інтелігенції у своїх дослідженнях торкалися Д. Багалеї, Г. Петровський, В. Лейкіна-Свірська, О. Ілюха, О. Драч, Г. Касьянов, І. Сучков, Н. Шип¹, проте, комплексної картини повсякдення і зокрема матеріально-побутового аспекту досі не було відтворено. Це і зумовлює мету нашого дослідження, наукова новизна якого полягає у спробі відтворити матеріально-побутові аспекти життя різних соціальних груп освітянської інтелігенції.

Аналізуючи зміни соціальної природи робітників розумової праці у другій половині

ХІХ — на початку ХХ ст., неможливо уникнути з'ясування питання щодо матеріально-побутових умов життєдіяльності та життєвих стандартів освітянської інтелігенції: сільських учителів, учителів гімназій, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів.

Поміж представниками розумової праці, які перебували на державній службі, відносно високий життєвий рівень мала вузівська професура.

Науково-педагогічна інтелігенція, яка працювала в Україні у другій половині ХІХ ст., налічувала у своїх лавах близько 1 000 осіб: Харківський університет — 341 (1860–1890-ті роки), Університет св. Володимира у Києві — 171 (1857–1883), Новоросійський в Одесі — 143 (1865–1890), Ніжинський історико-філологічний інститут імені князя Безбородька — 49 осіб (1875–1900)². Функціонування вищих навчальних закладів у Російській імперії загалом й у її українських губерніях зокрема регламентувалося статутами, що їх упродовж ХІХ ст. було ухвалено чотири (1804, 1835, 1863, 1884).

Нечисленний загін науково-педагогічної інтелігенції виконував соціальне замовлення щодо підготовки фахівців для різних галузей промисловості та сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я, а також провадив наукові дослідження. За чиновною ієрархією професор був статським радником (V клас за "Табелем про ранги"), ректор — дійсним статським радником (IV клас). Фахівці даної категорії переважно походили з дворян. У Київському університеті вони домінували над вихідцями з чиновництва й духовенства, у Харківському — упродовж усього ХІХ ст. становили більшість професорсько-викладацького складу на юридичному факультеті.

* Інструмент-термін, використаний Л. Гумільовим для означення предмета історичного розгляду: від історії людства в цілому до історії окремої людини.

Загалом науково-педагогічна інтелігенція отримала місця у “Табелі про ранги” й була офіційно зарахована до державних службовців — чиновників — за “Статутом Академії наук” й “Статутом університетів Росії” (1803, 1804)³.

Професорсько-викладацькі кадри відносилися до високооплачуваної категорії населення. За “Загальним статутом імператорських Російських університетів” 1863 р., оклади професорсько-викладацького складу збільшилися у порівнянні з 1835 р. майже удвічі: ординарний професор отримував 3 000 руб. річно, екстраординарний — 2 000, доцент — 1 200 (плюс “квартирні” й “харчові”). Проте реально їхнє фінансове становище погіршилося у півтора рази, оскільки ціни на основні товари й продукти збільшилися майже утричі⁴. Асигнування на утримання викладацького штату Київського св. Володимира, Харківського й Новоросійського в Одесі (без медичного факультету) університетів, за статутом 1884 р., становили відповідно 371 730 руб., 342 747 та 243 050 руб. Загалом по всіх університетах імперії ця сума виявилася меншою у порівнянні з показниками 1863 р.⁵.

Викладачі, крім посадової платні, отримували гонорар. Розміри гонорару визначалися без урахування якості й кількості витраченої праці, а залежали від кількості слухачів/студентів. Відповідно — на факультетах, де навчалося більше студентів, й розміри винагород були вищими.

Так, наприклад, питання щодо викладацьких гонорарів, які отримувалися з сум, що їх, у свою чергу, сплачували студенти за слухання лекцій, розглядалося комісією, що її 1897 р. створила рада Харківського університету. Комісія дійшла висновку, що найбільший піврічний гонорар отримували професори юридичного факультету (421 руб.), оскільки вони доволі часто викладали по два предмети. На медичному факультеті гонорар становив 396 руб., фізико-математичному — 230 руб. Чи не найнижчим він був на історико-філологічному факультеті — лише 26 руб. Приват-доценти юридичного факультету отримували гонорар у розмірі 124 руб. за півріччя, їхні колеги з історико-філологічного факультету — 15 руб. Члени комісії К. Андреев, Д. Багалій, І. Міклашевський, М. Сумцов запропонували скасувати систему гонорарів й підвищити натомість професорські оклади⁶.

Наведені дані засвідчують нестабільність й хисткість матеріального становища вузівської вітчизняної інтелігенції.

З часом платня професорсько-викладацького складу поступово, але неухильно зростала. Зрозуміло, що не варто абсолютизувати формальних показників — вони мають аналізуватися у загальному контексті зростання індексу споживчих цін. Якщо взяти до уваги тільки одне джерело заробітку — заробітну платню, — то 1913 р. ординарний (штатний) професор вищої школи підросійської України отримував пересічно 6 000 руб., екстраординарний — 3 600–4 200 руб., асистенти вузів — 1 800 руб. річно⁷. Як на той час, це були доволі серйозні гроші. Крім того, додатковий прибуток давали гонорари за статті, монографії, підручники тощо, хоча варто зауважити, що нерідко наукова література друкувалася без авторських гонорарів, а то й їхнім власним коштом із відповідним зазначенням — “надруковано коштом автора”.

Виразним прикладом того, як можна було поєднувати за умов антиукраїнської реакції в Росії наприкінці XIX ст. стрімке кар’єрне сходження щаблями ієрархізованої чиновницько-педагогічної “драбини” й відповідне поліпшення власного матеріального становища з притлумленим, але системним служінням українській справі, може слугувати біографія Володимира Павловича Науменка (1852–1919)⁸.

Один з найвідоміших вихованців В. П. Науменка, майже через тридцять років після убивства педагога київською ЧК 1919 р., добрим словом згадував свого колишнього директора гімназії: “Гімназія, в яку мене, по довгих сімейних нарадах, віддано, була приватна. Директором її був Володимир Науменко, давній голова Київської української “Троади” і редактор журналу “Киевская старина”. Дуже прикро згадати, що чоловік цей запламував безнадійно свою сиву голову участю (у 1918 році) в гетьманському уряді, але несправедливо було б закреслювати той факт, що саме він зробив із “Киевской старини” дорогоцінну скарбницю української культури. А педагог з нього був надзвичайно талановитий. Він викладав російську мову й літературу. В моєму класі викладачем він не був, але іноді приходив до нас і давав лекції. В третьому класі прочитав він нам пушкінського “Мідного вершника” і “Полтаву” — кращого читання я не чув, — а в четвертому заміняв інколи ми-

лого нашого словесника Олексія Левицького. І які то були лекції! Левицький сідав під час них на задню лаву і слухав разом з нами, — було що й послухати! За програмою це були лекції з “церковно-слов’янської мови”, але Науменко обертав їх у прецікаві виклади порівняльного мовознавства, говорив з нами дуже приступно й популярно, але — розкривав широкі обрії...

Олексій Левицький вартий доброї згадки хоча б за те, що в ті люті часи реакції (після 1905 року) сміливо твердив нам, що українська мова — мова самостійна, а не діалект, не “наречіє”... Науменко ж, “лисиця” і “хитрий Улліс”, як його називано в Старій Громаді, уникав самого слова “український” і говорив так: “Кто живал в наших малороссийских деревнях, тот знает” і т. ін.⁹

Атестат, що його виписали В. П. Науменку у жовтні 1914 р., коли він остаточно залишив педагогічну ниву, сухо, але виразно змальовує етапи його кар’єрно-педагогічного зростання. З огляду на джерельну цінність документа у контексті заявленої нами теми, подаємо його майже повністю із незначними скороченнями “Предъявитель сего, бывший директор частной, с правами правительственных, мужской гимназии “Общества содействия среднему образованию в г. Киеве”, действительный статский советник Владимир Павлович Науменко, родился 7 июля 1852 г., православного исповедания. Имеет ордена: Св. Владимира 4-й ст., Св. Анны 2-й и 3-й ст. и Св. Станислава 2-й и 3-й ст. и серебряную медаль в память царствования ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III-го. Содержания получал: жалованья — 1800 р., столовых — 1800 р., квартирных — 900 р. и за уроки 300 р., итого 4800 р. в год. По происхождению сын статского советника [...]. Окончил полный курс в ИМПЕРАТОРСКОМ университете Св. Владимира, по историко-филологическому факультету и от совета оного получил: а) аттестат от 22 августа 1873 г. за № 1663 об утверждении его в звании действительного студента помянутого факультета по славяно-русскому отделу и б) свидетельство от 6 мая 1880 г. за № 568 на звание учителя гимназии и прогимназии, с правом преподавать русский язык и словесность. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 31 июля 1873 г. за № 6879 определен в Киевскую 2-ю гимназию учителем приготовительного класса [...]. С ВЫСОЧАЙШЕГО разрешения в награду усердной служ-

бы получил 200 рублей 1875 г. декабря 26-го. Указом Правительствующего Сената 26 июня 1878 г. (№ 72) утвержден в чине коллежского асессора, со старшинством со дня вступления в службу, т. е. с 1873 г. июля 31. Состоял секретарем педагогического совета Киевской 2-й гимназии с 1878 г. октября 13 по 1889 г. октября 18-го. Сверх настоящей должности был преподавателем русского языка и словесности в Киевской Министерской женской гимназии с 1873 г. сентября 1-го по 1894 г. августа 16 [...]. Указом Правительствующего Сената от 5 сентября 1879 г. за № 133 произведен в надворные советники, со старшинством с 1877 г. июля 31-го.

По разрешению Г[осподина] Министра Народного Просвещения в награду отлично-усердной службы по женской гимназии получил 200 руб. 1879 г. января 19. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Г[оспод] Министров ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу и особые труды его орден Св. Станислава 3 степени 1879 г. декабря 28. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 21 января 1880 г. за № 1081 перемещен исправляющим должность учителя русского языка и словесности в ту же гимназию, с обязательством приобрести свидетельство на звание учителя означенных предметов [...]. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 18 мая 1880 г. за № 5454 утвержден в занимаемой должности учителя русского языка и словесности в Киевской 2-й гимназии [...]. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 31 мая 1880 г. за № 5834 назначен ему высший оклад жалованья в 900 руб. за 12 нормальных уроков со дня утверждения его в должности, т. е. с 1880 г. мая 17. Сверх должностей по гимназиям, преподавал русский язык и словесность в коллегии Павла Галагана с 1880 г. августа 13 по 1882 г. августа 1 [...]. Указом Правительствующего Сената от 3 февраля 1882 г. за № 10 произведен в коллежские советники [...]. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Г[оспод] Министров ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу по Киевской женской гимназии орден Св. Анны 3-й степени 1883 г. мая 15. Указом Правительствующего Сената от 11 июня 1886 г. за № 66 произведен в статские советники [...]. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Г[оспод] Министров ВСЕМИЛОСТИ-

ВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу орден Св. Станислава 2 степени 1888 г. декабря 28. Сверх занимаемой должности преподавателя в Киевской 2-й гимназии, состоял преподавателем русского языка и словесности в Киевской Фундуклеевской женской гимназии с 1889 г. и в Киевском Владимирском кадетском корпусе с 1893 г. августа 15. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу орден Св. Анны 2 степени 1893 г. января 1. Попечитель Киевского учебного округа предложением от 8 октября 1894 г. за № 7845 разрешил ему, на основании § 58 устава гимназий и прогимназий, производить высший оклад жалованья в 1250 руб. в год за 12 нормальных уроков с 1894 г. сентября 1. Получил серебряную медаль для ношения на груди на ленте ордена Св. Александра Невского, ВЫСОЧАЙШЕ учрежденную 26 февраля 1896 г. в память Незабвенного ЦАРЯ-МИРОТВОРЦА, в Бозе почивающего ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III 1897 г. октября 6. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 января 1898 г. за № 1 награжден орденом Св. равноапостольного князя Владимира 4 степени [...]. Попечитель Киевского учебного округа предложением от 20 марта 1898 г. за № 3279 разрешил производить ему с 26 февраля 1898 г. выдачу высшего оклада жалованья в 1500 руб. в год за 12 нормальных уроков с предоставлением ему, согласно § 57 Устава гимназий 1871 г., звания заслуженного преподавателя [...]. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 16 июня 1898 г. за № 6449 оставлен на службе в занимаемой им должности еще на пять лет, сверх 25-летнего срока по учебной части Министерства Народного Просвещения с 1898 г. июля 31. Г[осподин] Товарищ Министра Народного Просвещения предложением от 11 ноября 1898 г. за № 27687 назначил ему за 25-летнюю его службу в пенсию полный оклад жалованья, присвоенного должности старшего учителя Киевских гимназий, по штатам 17-го апреля 1859 г., по 650 руб. в год, сверх содержания на службе, со дня выслуги 25-летнего срока, т. е. с 1898 г. июля 31. Предложением Управляющего Киевским учебным округом от 28 июля 1903 г. за № 11312 уволен, согласно прошению, от занимаемой им должности, с мундиром, присвоенным последней должности, с 1903 г. августа 1. Предложением Министерства Народного Про-

свещения от 26 сентября 1903 г. за № 30049 назначена ему за выслугою 30-летнего срока прибавка в размере 1/5 доли пенсии — 130 руб. с 1903 г. августа 1. Предложением Министерства Народного Просвещения от 28 мая 1905 г. разрешено ему открыть в г. Киеве на свои средства мужскую гимназию с 1905 г. июля 1. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 9 декабря 1905 г. за № 94 утвержден в должности директором содержимой им гимназии [...]. Предложением Министерства Народного Просвещения от 10 февраля 1911 г. за № 20 оставлен на службе еще на пять лет со дня выслуги 35-летнего срока, т. е. с 1910 г. декабря 9. Предложением Г[осподина] Товарища Министра Народного Просвещения от 9 апреля 1912 г. за № 1415 назначена ему вторая прибавка к пенсии, составляющая 1/5 доли основной (650 руб.) пенсии, — 130 руб. в год, со дня выслуги пятилетия в ныне занимаемой должности с 1910 г. декабря 9. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 28 января 1913 г. перемещен директором частной мужской гимназии “Общества содействия среднему образованию в г. Киеве” 1913 г. января 1. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 января 1914 г. за № 1 произведен за отличие в действительные статские советники. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 августа 1914 г. за № 55 уволен, согласно прошению, от службы, с мундиром, занимаемой им должности присвоенным [...]¹⁰.

Таким чином, наприкінці власної сорокарічної педагогічної кар’єри Володимир Павлович Науменко мав наступне доволі пристойне утримання: оклад 1 800 руб., харчових — 1 800 руб., квартирних — 900 руб. й за уроки — 300 руб., що становило річно 4 800 руб.¹¹. Отримавши чин 4-го класу — дійсного статського радника, він перейшов до генеральського розряду за “Табелем про ранги”. Відтак звертатися до нього належало: “Ваше превосходительство”.

Життєвий рівень основної маси інтелігенції, насамперед учительства, у порівнянні з науково-освітнянською елітою, був значно нижчим. В той час як міністерські чиновники від освіти, директори гімназій, шкільні інспектори мали посадові оклади не менші, а іноді й більші за професорські (випадок В. П. Науменка — наочне тому підтвердження), то середньорічний заробіток земських учителів,

наприклад, Полтавської губернії, наприкінці XIX ст. становив річно 200–240 руб.¹². У відповідності з даними перепису початкових шкіл імперії Романових, що відбувся 1911 р., середня заробітна платня сільського учителя сягала 343 руб. на рік, його міський колега пересічно отримував 528 руб.¹³. Подібним був середній заробіток й переважної більшості лікарів, особливо міських. Втім подібні заробітки уможливлювали цим фаховим групам інтелігенції підтримувати релятивно високий життєвий рівень, вищий, ніж більшості підданих Російської імперії. За оцінкою Г. В. Касьянова, тогочасна українська інтелігенція, основна її маса, змикалася за своїми життєвими стандартами з тими міськими верствами, що їх на Заході окреслюють терміном “середній клас”¹⁴.

Як вже вище зазначалося, матеріальне становище сільської інтелігенції мало власну специфіку й відрізнялося від її міських колег.

Так, наприклад, у перші роки після здійснення реформи 1861 р. заробітна платня сільського народного учителя коливалася у межах 30–120 руб на рік¹⁵. Наприклад, 1871 р. максимальна річна платня учителів Миргородського повіту Полтавської губернії сягала 120 руб. Наприкінці XIX ст. середній річний оклад сільського педагога дещо зріс й становив від 240 до 300 руб.¹⁶. Назагал зарплатня сільського вчителя була вищою у південних українських губерніях, що пояснювалося регіональною специфікою, тобто значно вищим рівнем включення вітчизняного Півдня у соціально-економічні відносини буржуазного типу¹⁷. Порівняльний аналіз прибутків педагогів з цінами другої половини XIX ст. дає підстави стверджувати про перевищення витрат над пересічною платнею учителя, отже засвідчує неможливість для народного учителя прохарчувати родину, не кажучи вже про придбання пристойного одягу, наймання комфортного помешкання, формування власної книгозбірні¹⁸.

Ще менше отримували учителі парафіяльних шкіл. Їхні оклади аж до 1896/97 навчального року становили річно 120 руб., й лише відтоді були збільшені до 180 руб. на рік. Научитель Закону Божого діставав щорічно 40–60 руб. заробітної платні¹⁹.

Після революції 1905–1907 рр. й початку запровадження загальної початкової освіти з 1909 р. на офіційному рівні була встановлена законом від 3 травня 1908 р. фіксована норма

основного окладу учителів й учительок початкової школи, яка складала 360 руб. на рік²⁰. Цей закон обумовлював мінімальний оклад законовчителів у 30 руб. за кожен комплект учнів. Причому початковий оклад періодично збільшувався на 10 % надбавки за кожні п’ять років роботи²¹.

Матеріальний стан учителів середньої школи був набагато кращим, ніж народних учителів. Їх істотною перевагою була наявність службових і пенсійних прав. У середній школі Міністерства народної освіти учитель з вищою освітою отримував щороку 900 руб. заробітної платні. Зацікавленість у викладацькій діяльності викликали надбавки до заробітної платні у розмірі 400 руб. за кожні 5 років стажу. Крім того, якщо педагог відпрацьовував 20 років у школі, то його грошове утримання збільшувалося на 2 500 руб. Проте якщо в нього не було вищої освіти, то надбавка становила лише 750 руб. річно. Однак цим матеріальне стимулювання праці викладача середньої школи не обмежувалося. Коли учитель, крім вищезгаданих 20 років, відпрацьовував ще 20, то йому призначалася надбавка у розмірі 1 550 руб. додаткового річного утримання. Ще однією особливістю доходів педагогів середньої школи було те, що переважна більшість їх давала додаткові приватні уроки. Щоправда, ці заробітки не становили головної статті їхніх доходів, проте щорічно приносили до вчительського бюджету близько 60–75 руб.²².

Варто зауважити, що грошове утримання викладачів гімназій дозволяло не лише безбідно жити, а й надавало можливість займатися наукою, зокрема під час перебування на вакаціях за кордоном. Повертаючись додому, вони привозили колекції мінералів, зразки флори та фауни²³.

У 1913 р., напередодні Першої світової війни, були запроваджені систематичні п’ятирічні надбавки за стаж, надавалися пільги для навчання дітей педагогів та ін.²⁴. Як почасти небезпідставно вважає авторитетна дослідниця питання Н. А. Шип, сільські учителі до певної міри перебували навіть у вигіднішому становищі за міських колег. Адже сільські педагоги користувалися земельними ділянками (не менше 1 десятини), що їх обробляли самі або ж віддавали в оренду. Траплялися випадки, коли окремі сільські громади й товариства доплачували учителям від 10 до 50 руб. у вигляді щорічної допомоги²⁵.

Архівні джерела засвідчують, що учителі сільських початкових шкіл отримували у період Першої світової війни й 240, й 288, й 600, й 1044, й навіть 1190 руб. на рік²⁶. Отже, коливання рівнів “воєнної” учительської зарплатні сягало, згідно з цими даними, пропорції 1: 5. Рівень зарплати залежав від багатьох обставин — навантаження, освіти, стажу, проробленого на одному місці часу, відомства, що до нього належала школа, тощо. У будь-якому разі становище учителів не було стабільним, що засадничо тривіально констатувати за умов війни, економічної розрухи й галопуючої інфляції.

Матеріальне становище учителя за умов Першої світової війни значною мірою залежало від регіону, в якому він/вона працювали. Тому й не дивно, що його (становище) порізно оцінюють сучасні учені-історики. Так, наприклад, якщо вітчизняний дослідник О. Драч стверджує, що Перша світова війна спричинила значне скорочення бюджету міністерства народної освіти Російської імперії²⁷, то його російський колега О. Ілюха, навпаки, зазначає, що за умов воєнного часу *кожний учитель* (sic!) отримував так звані “воєнні надбавки” у розмірі 1120 руб. на рік²⁸.

Як зазначали самі сільські учителі, у 1916/17 навчальному році на належні їм 40 руб. у місяць (річна зарплатня 480 руб.) вже годі було прожити. Тому вже з перших днів другої російської революції (з 1 березня 1917 р.) посадові оклади вчителів зросли й склали 600 руб. на рік²⁹.

За мізерних статків учителю було важко утримувати родину, давати належну освіту власним дітям. Саме тому насамперед 1910 р. з 153 тис. учителів Російської імперії обох статей перебували у шлюбі лише 30,7 %³⁰. На думку сучасника тієї доби, відомого педагога й літератора С. В. Васильченка (1878–1932), вихованця Коростишівської учительської семінарії, сільський учитель мав лише три можливості одружитися, а саме: взяти шлюб з “дяківною”, “урядниківною” або ж “селянкою” — відповідно до зазначених категорій сільських наречених й статусу їхніх батьків. Перші два варіанти пророкували йому, за С. Васильченком, “доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний скотячий, нікому не нужний труд у школі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов кари господньої”. Не рятувала становища й дружина з сільських дівчат, оскільки

вона “не підніма, а ще більше підрива авторитет учителя в селі”. Бо спершу вона слухає свого вченого мужа, соромиться його, учиться у нього, але з появою дітей й додаткових клопотів — сміливішає й бере чоловіка “в оборот”: мовляв, треба працювати й сім’ю глядіти, а не газети читати. І, як підмічав С. Васильченко, одружений з селянкою учитель мав йти за нею, бо “усі люди в селі — усі її сторонники”, а він “із своїми замірами, із своїми питаннями один у селі, як палець”³¹.

Вочевидь вищенаведена картина “вибору без вибору” для сільського педагога, який мав намір одружуватися, занадто песимістична, але й насправді, за певних обставин дилема одруження для сільського учителя перетворювалася на болючу проблему вибору поміж жертвовною (й невдячною?) працею задля народу й особистим щастям. Ідеалістом був далеко не кожний сільський педагог. Але ідеалістів у цьому середовищі все ж таки не бракувало.

Учителі перебували у гіршому соціальному становищі у порівнянні з іншими категоріями робітників розумової праці. За “Табелем про ранги” учительська посада відповідала XIV класу — найнижчому, але під різними приводами адміністрація зволікала з присвоєнням цього чина, що тривало зазвичай упродовж кількох років. В той же час випускники педагогічного інституту при Ришельєвському ліцеї (дворянському навчальному закладі) отримували чин IX класу, якщо прослужили 6 років на посаді наглядачів чи ад’юнктів, а вихованці училища правознавства й політекономії при цьому ж ліцеї чин IX класу діставали одночасно з випуском³².

Пересічна тривалість педагогічної служби сільського учителя була зазвичай меншою, аніж у його міського колеги, й становила назагал 6–8 років. Відтак значною була плінність кадрів сільських педагогів й перманентно великою — кількість незайнятих вакансій. Найстійкішими, за визначенням В. Р. Лейкіної-Свірської, виявляли себе випускники учительських семінарій й учительки з епархіальних шкіл³³. 20-річна педагогічна праця надавала право на пенсію у розмірі третини учительської платні, 25-річна — двох третин, 30-річний педагогічний стаж дозволяв отримувати пенсію у розмірі 100 % зарплатні. Втім, з кожних 100 учителів допрацьовували до 25-річного педстажу лише 5–6 осіб (відповідно 5–6 %)³⁴.

Траплялися випадки, коли учитель залишав школу після 10 років роботи, школу, “яку він любив і з якою звикся “усією душею”, й вступав до числа студентів Київських вищих комерційних курсів, щоби покращити у майбутньому власне матеріальне становище й отримати сприятливішу кар’єрну перспективу³⁵. Аби отримати додаткові джерела заробітку, сільські педагоги масово підпрацьовували у земствах (зокрема, збирали й опрацьовували статистичні дані), наймалися помічниками писарів, виконували іншу мало-кваліфіковану канцелярську роботу³⁶.

Правове становище учителя було невисоким. Дипломовані випускники вчительських семінарій звільнялися від багатьох особистих повинностей, але це все рівно було меншим привілеєм, ніж ті, що їх собі міг дозволити чиновник вже найнижчого — 14-го рангу. Цей ранг натомість учитель міг отримати лише після 12 років бездоганної праці. За інших обставин він повертався до податного стану³⁷.

У власній практичній діяльності учитель залежав від численних представників влади. За ним пильно стежили інспектори, священники, сільські та повітові урядовці й поліція³⁸. За свідченням сучасників: “Чим розумніший, освіченіший і більш відданий своєму обов’язку був учитель, тим швидше він викликав підозру у свого начальства і суворо осуджувався яким-небудь поліцейським шпигуном, як підбурювач до підривної діяльності і розбещувач молоді. Якщо він, навпаки, неук і бездара, п’яниця і ледар, його ніколи не обвинуватять, що він вовк у овечій шкурі і таємний революціонер”³⁹.

Мінімальною мірою покарання, що до неї вдавалися жандарми, якщо не могли довести причетність того або іншого учителя до революційного руху, було brutальне й неумотивоване переведення його до іншої школи; другим ступенем покарання — позбавлення роботи з оповіщенням усіх шкільних адміністрацій щодо його політичної неблагонадійності й позбавлення права бути народним учителем; третій ступінь — ув’язнення й заслання до Сибіру⁴⁰.

Перевірка на політичну благонадійність була обов’язковою фактично для всіх мешканців села, які прагнули обіймати учительські посади⁴¹. На початку ХХ ст. це було особливо актуально для влади, адже досвід попередніх десятиліть засвідчив, що інтелігенція бере активну участь в антиурядових акціях.

Дослідники відзначають, наприклад, участь у народницькому русі пересічних учителів⁴². В. Й. Борисенко подає випадки, коли революційна пропаганда народників-учителів охоплювала одразу декілька повітів Лівобережної й Слобідської України. Мала вона місце і в Катеринославській, Київській, Подільській та Таврійській губерніях⁴³. Дослідник також наводить дані, згідно з якими упродовж 1860–1880-х років 142 народних учителів за революційну діяльність або за підозрою щодо участі у ній було позбавлено посад, а найактивніші засуджені до різних термінів ув’язнення й заслання до віддалених місцевостей Російської імперії.

Відтак випускника університету, який повертався до рідного села наприкінці 1880-х років, щоби учителювати, батько відмовляв від цієї невдячної справи у таких виразах: “Школа — се ось що: се праця з ранку до вечора, що після неї й ніг не підвольчеш; се — мізерна плата — яких 15–20 рублів на місяць, що їх до того ти по два, по три місяці не одержуватимеш з управи; се — тісна, брудна твоя хатина, що на неї старшина з писарем по місяцю не даватиме дров; се — п’яний старшина або писар будуть ходити до тебе в школу та показувати, що вони твое начальство [...]”⁴⁴.

Поряд з владними структурами цькувало гуманітарну інтелігенцію села й православне духовенство. Один з учителів характеризував діяльність тогочасного сільського духовенства таким чином: “Отці церковні, корисливі, живуть майже в розпусті, займаються клязузами й очевидними наклепами, не шкодуючи ближнього свого”⁴⁵. Під час широкомасштабного учительського з’їзду у Москві (29 грудня 1902 р. — 6 січня 1903 р.), що на ньому були репрезентовані й українські учительські товариства, висувалися вимоги щодо звільнення учителя від нагляду духовенства й попечителів училищ за політичною, моральною та релігійною ознакою, а також — незалежнення його від сільських властей⁴⁶.

З урахуванням вищенаведеного можна стверджувати, що в окреслений період завершився процес формування загального соціально-психологічного портрета освітянської інтелігенції як самостійної соціальної верстви. У цей час освітянська інтелігенція вже була настільки численною, що можна говорити й про її масову поведінку, масову психологію, загальний, зі спільними рисами, портрет цю-

го суспільного феномену.

Отже, урядники міністерства освіти, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів звично зараховувались до

заможних прошарків освітянської інтелігенції. Середній життєвий рівень мали учителі гімназій. На нижчих щаблях матеріального добробуту перебували сільські учителі.

Джерела та література

- 1 *Петровський Г.* З революційного минулого. — М., 1958. — 210 с.; *Лейкина-Свирская В.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — М., 1981. — 285 с.; *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — СПб., 2003. — С. 426–443.; *Драч О.* Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX — початок XX ст.) // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. — Черкаси: Ваш Дім, 2004.; — Вип.9. — С. 48–50.; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX ст.: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — 176 с.; *Сучков И.* Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX вв. // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 65–73; *Шип Н.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — К., 1991. — 172 с.
- 2 *Лейкина-Свирская В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — М.: Мысль, 1971. — С. 181.
- 3 Див.: *Марголис Ю. Д., Тишкин Г. А.* Отчизне на пользу, а россиянам во славу: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII — начале XIX в. — Л., 1988. — С. 193.
- 4 *Птуха М. В.* Очерки по истории статистики в СССР: В 2-х т. — М., 1959. — Т. 2. — С. 100.
- 5 *Багалея Д. И.* Экономическое положение русских университетов. — СПб., 1914. — С. 8–10.
- 6 Див.: Записки императорского Харьковского университета 1898 г. — Харьков, 1898. — Кн. 1. — С. 10.
- 7 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 2717. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 239 (далі — ЦДАВО України).
- 8 Докладніше про нього див., напр.: *Панкова Є. В.* Володимир Науменко (1852–1919) // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 90–102.
- 9 *Рильський М.* Из давніх літ // Рильський М. Поезії: В 3-х т. — К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1946. — Т. I: Лірика. — С. 45–46.
- 10 Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 68428. — Арк. 13–14 зв. (далі — ЦДАГО України).
- 11 ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 68 428. — Арк. 13.
- 12 Див.: Начальное народное образование в Полтавской губернии. — Полтава, 1894. — С. 37–39.
- 13 *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. — М., 1981. — С. 65.
- 14 *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX ст.: соціально-політичний портрет. — С. 19.
- 15 *Драч О.* Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. — Черкаси, 2005. — Вип. 9. — С. 48.
- 16 *Борисенко В. Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 51;
- 17 *Драч О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — Історія України. — Харків, 2001. — С. 118.
- 18 *Заволока М.* Загальноосвітня школа України в кінці XIX — на початку XX ст. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. — С. 39.
- 19 *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / О. Н. Ансберг и др. (сост.); Р. Ш. Ганелин (отв. ред.). — СПб.: Санкт-Петер. ин-т истории РАН, Санкт-Петер. научное об-во истори-

- ков и архивистов, 2003. — С. 433.
- 20 *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XX веков): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — С. 294.
- 21 *Сучков И. В.* Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX вв. // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 65.
- 22 *Сучков И. В.* Назв. праця. — С. 68; Державний архів Житомирської обл. — Ф. 183. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 172; Державний архів м. Києва. — Ф. 176. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 3–21.
- 23 *Анисимов А.* Киев и киевляне: Я вызову любое из столетий. — К., 2002. — Т. 1. — С. 171.
- 24 Див.: *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — С. 434; Драч О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць. — Черкаси, 2005. — Вип. 9. — С. 50.
- 25 Див.: *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Ин-т истории Украины АН УССР; Отв. ред. В. Г. Сарбей. — Киев: Наук. думка, 1991. — С. 57.
- 26 Державний архів Черкаської обл. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 2; Спр. 9. — Арк. 13; Спр. 10. — Арк. 7; Спр. 18. — Арк. 1а; Спр. 24. — Арк. 1
- 27 *Драч О.* Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX — початок XX ст.) // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. — Черкаси: Ваш Дім, 2004. — С. 163.
- 28 Див.: *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — С. 434.
- 29 Державний архів Харківської обл. — Ф. 307. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 32 зв.
- 30 *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. — С. 65.
- 31 *Васильченко С.* Записки вчителя (Уривки) // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. доц. С. А. Литвинова. — К.: Рад. школа, 1961. — С. 499.
- 32 Див.: *Михневич И. Г.* Исторический обзор сорокалетия Рихельевского лицея, с 1817 по 1857 г. — Одесса, 1857. — С. 100.
- 33 *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. — С. 65.
- 34 *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — С. 57.
- 35 Державний архів Черкаської обл. — Ф. 3990. — Оп. 2. — Спр. 162. — Арк. 19.
- 36 Див.: *Сурин П.* Сельскохозяйственные учреждения при народных школах // Школьное хозяйство. — 1896. — № 2. — С. 83–89.
- 37 *Лейкина-Свирская В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — С. 169–170.
- 38 Див.: *Борисенко В. Й.* Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. — К., 1980. — С. 52.
- 39 *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — С. 36–37.
- 40 Там само. — С. 38.
- 41 Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 31 зв., 52–53.
- 42 Там само. — Арк. 81–82.
- 43 *Борисенко В. Й.* Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. — С. 97.
- 44 *Грінченко Б.* На розпутті // Грінченко Б. Твори: В 2 т. — Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті / Упорядкув. В. В. Яременка; Приміт. А. Г. Погрібного, В. В. Яременка; Вступ. ст. і ред. тому А. Г. Погрібний. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 410.
- 45 Державний архів Черкаської обл. — Ф. Р-3990. — Оп. 2. — Спр. 162. — Арк. 9.
- 46 *Лейкина-Свирская В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — С. 67.

Игорь Коляда

**Повседневная жизнь украинской педагогической интеллигенции:
материально-бытовой аспект (вторая половина XIX в.)**

В статье проанализированы материально-бытовые аспекты повседневной жизни различных групп педагогической интеллигенции в течение второй половины XIX в.

Ключевые слова: педагогическая интеллигенция, профессорско-преподавательский состав, слушатели, студенты.

Igor Kolyada

**Everyday life Ukrainian educational intellectuals: material and household aspects
(second part of the nineteenth century)**

In the article has analyzed material and everyday life problems of different groups of educational intelligence during second half of the 19²⁰⁸ centure.

Key words: pedagogical intelligentsia, faculty, students.

